

HOĆEMO LI I MOŽEMO LI OČUVATI SVOJU TRADICIJU?

Sažetak

Autor u ovom radu postavlja pitanja „opstanka“ i višestruke ugroženosti islamske tradicije kakvu su je prihvatili i njegovali balkanski muslimani. Tradicija o kojoj je riječ u ovom tekstu, obuhvata sve ono što obuhvata pojam šeri'atski propisi, koji se odnose na cjelokupan život jedne osobe ili zajednice muslimana na određenom prostoru, izuzev onih elemenata šeri'atskih propisa za čije je sprovođenje potrebna moć države, s obzirom na građanske države u kojima balkanski muslimani žive.

Mustafa SUŠIĆ

Svaka ljudska zajednica, koja je svjesna sebe, pokušava da na prepoznatljiv način legitimizira svoje postojanje i to kroz njegovanje i čuvanje načina života koji je naslijedila od svojih predaka. Ovdje neće biti govora o nekoj neodređenoj tradiciji nego samo o islamskoj i to onakvoj kakvu su je prihvatili i njegovali balkanski muslimani. Ovom prilikom ne izdvajam posebno bosansku muslimansku tradiciju jer je ona uglavnom identična sa onom koju njeguju ostali balkanski muslimani. Pojam tradicija može biti shvaćen na više načina. Tradicija o kojoj će biti riječi u ovom tekstu, obuhvata sve ono što obuhvata pojam šeri'atski propisi, koji se odnose na cjelokupan život jedne osobe ili zajednice muslimana na određenom prostoru. Odmah da kažem, iz ovog isključujem sve one elemente šeri'atskih propisa za čije je sprovođenje potrebna moć države, što u našem slučaju otpada jer mi živimo u građanskoj državi.

Islamska tradicija balkanskih muslimana, danas je suočena sa najozbiljnijom prijetnjom svog nestanka. S jedne strane, ugrožena je od svog okruženja kao i civilizacijskog trenutka u kome živimo ali je ugrožena i od samih nas muslimana. Mi sami, svojim nečinjenjem i nonšalantnim odnosom prema tom pitanju, ugrožavamo tu tradiciju a opet, s druge strane naši prijatelji iz muslimanskog svijeta prave od nas pokusne kuniće za svoje sumnjive projekte koji nisu nikome donijeli nikakvog dobra dok mi to mirno promatramo i ništa ne činimo kao da se to nas i ne tiče. Nositelji, tih nama stranih, ideja i prakse, svojom arogancijom, uznemiravaju čitav muslimanski svijet a to su oni koji se danas nazivaju vehabijama. Znam da pristalice ovog revolucionarnog pokreta ne vole da ih se tako naziva. Ne znam zbog čega ne žele da ih se tako naziva kad su oni sami sebe tako nazvali, i to po Muhammedu Abdu-l-Vehhabu arapskom revolucionaru iz osamnaestog stoljeća, koji nije bio zadovoljan sa stanjem u kome se nalazio narod Arabijskog poluotoka i koji je, po njegovom mišljenju, pronašao lijek za to loše stanje u njegovoj domovini i to kroz takozvanu reformu šeri'atskih propisa, odnosno povratak na prvobitno stanje, iz doba Poslanika a.s. Sve što je kasnije nastalo iz tog pokreta naziva se tim imenom i ne može se zvati drugačije. Problem kod svih revolucionara, pa i kod Muhammeda Abdu-l-vehhaba, je u tome što oni, u cilju ostvarenja svojih ideja, ne biraju sredstva. Nasilno nametanje ideje, kod njih je legitimna stvar. Pristalice vehabijskog pokreta-danas, nakon što su nanijeli mnogo štete gotovo čitavom muslimanskom svijetu i nakon što im je ime okuženo, sada bi željeli da ih se tako ne zove nego bi oni voljeli da budu nazivani selefijama ili sljedbenicima Ehlu-s-elefa. To baš i nije prihvatljiva ideja. Po fikshskoj definiciji, selefijama se nazivaju oni muslimani koji *sljede prve generacije muslimana u dobročinstvu*. Ako samo jedna grupacija muslimana za sebe rezervira taj epitet, šta je sa drugim stotinama miliona muslimana koji pokušavaju da slijede način življenja koji su prakticirali muslimani prvih generacija ili oni koji se nazivaju Ehlu-s-elef. Negirati našim očevima i našim djedovima, ovakvo usmjerenje, kao i drugim milionima muslimana širom

muslimanskih prostora i privatizirati ga samo za sebe jako je neodgovorno. Naši djedovi i naši očevi bili su daleko bliži, po načinu prakticiranja vjere Ehlu-s-elefu od ovih koji sada se žele da se prikažu kao jedini autentični sljedbenici Ehlu-s-elefa i to kroz svoje kostimirane likove, a to predstavlja mnogo više ruganje Ehlu-s-elefu nego slijeđenje istog.

Naši očevi su imali daleko dosljedniji odnos prema svim oblicima života a posebno 'ibadeta, od ovih koji nam se sada pokazuju u raznim egzotičnim prikazanjima. Zar oni muslimani, sa ovih prostora koji su postili i po osamnaest sati i pri tom radeći najteže fizičke poslove, ne koristeći pravo na olakšicu, da bi se omrsili iako su znali da to mogu koristiti, nisu bili bolji sljedbenici Ehlu-s-elefa? Oni nisu olahko popuštali jer su bili svjesni da, kad počnu popuštanja, onda tu nema kraja. Ovi današnji *pravi muslimani* i kada putuju u najudobnijim prijevoznim sredstvima, gdje nema nikakvog fizičkog niti psihičkog napora, rado se časte raznim đakonijama čim uđu u to prijevozno sredstvo, jer-bože moj, oni su putnici koji imaju pravo da ne poste. Kad god se u prvi plan stavlja formalno pravo na olakšicu, kako bi se našlo razloga da se ne izvrši neka islamska obaveza, tu nema puno vjere ali ima puno vjerske retorike, što nije u skladu sa intencijama islamskog vjerovanja i ponašanja.

Mnogi naši očevi i djedovi radeći na svojim njavama, u svojim torbama su čuvali čistu odjeću, čak i donji veš, pa kad dođe vrijeme namaza, presvlačili su se i klanjali nadolazeće namaze u čistoj odjeći jer su dosljedno slijedili kura'nski zahtjev: *kada ustanete na namaz očistite svoje lice, svoje ruke...*Ovi današnji *selefije* komotno klanjaju u *čistim* cipelama, čak i pred Begovom džamijom. O kakvoj čistoći tu može biti uopće govora? Naši preci su, obavljajući namaz, taj čin doživljavali na najdostojanstveniji način, poštujući, do u tančina svaki propisani namaski detalj. Oni se nisu isijedali ili pričali svoje priče dok drugi džematlije klanjaju sunnet-namaze. Oni nisu preskakali preko ramena drugih ljudi da bi stigli u prvi saf. Ako su željeli u prvi saf onda su i dolazili u džemat prije negoli taj saf bude popunjen. Oni nisu bježali sa namaza, nakon završetka farza nego su sklanjavali sve sunnet-namaze. Ovima današnjim *selefijama* puna su usta sunneta, sve dok ne dođe do konkretnog izvršenja tog sunneta. Kada do dogma dođe, oni odoše da bi ga, kako kažu, klanjali kod kuće. Pa što su onda dolazili u džematski namaz. Naši očevi su slijedili imama za kojim su zanijetili i nisu predavali neke svoje selame, neovisno od svog imama. Naši očevi i djedovi nisu bježali sa teravih-namaza, nakon osmog rekata, kako to čine današnji *pravi muslimani*, kao da je bačen suzavac na džemat. Oni nisu, kada počne zikir na kraju namaza, izbacivali ispod sebe noge, kako to rade ovi današnji *sljedbenici* Ehlu-s-elefa a bogami i od nas poneki, slijedeći ih u toj njihovoj nakaradnoj praksi, nego su, na koljenima ostajali sve dok se čitav namaz i zikir ne okonča. Čak su i čitavu hutbu saslušavali sjedeći mirno na koljenima, ma koliko ona dugo trajala. Sjedenje u toku namaza, sa izbačenim

nogama, ukazuje da takav musallija prema namazu ima nemaran odnos.

الذين هم عن ضلالتهم ساهون. - *Oni koji su od svog namaza odsutni.*

Zašto se uvode inovacije u namazu, poput zvaničnog skraćivanja teravijah-namaza, gdje musalliji-muktedijji, nije ostavljena mogućnost da, ako to želi, sklanja svih dvadeset rekata tog namaza. Ta novina uvedena je voljom jednog muftije, u jednoj od balkanskih država. Kod džume-namaza, sada možemo vidjeti da pojedini mujezini i imami zavšni zikir počinjaju odmah nakon što se sklanjaju prva četiri sunneta iza farz-namaza. Zašto? Odakle im to pravo. Kakva je to komocija. Kakva je to neodgovornost. Namaz nije privatna stvar koju pojedinac može, po vlastitom ćejfu karikirati. Tu se radi o samo o nekoliko minuta vremena i ništa više. Kakva se to poruka šalje džematlijama. Džematlija to razumije na ovaj način - može tako, a može i ovako. Kad može tako i ovako, onda može i nikako.

Mujezin, imam, muderris, muallim vjeroučitelj, muftija, Reisu-l-ulema, Sabor, niko od njih nije ovlašten da mijenja bilo koji šeri'atski propis. Pojedinac-džematlija može klanjati i neklanjati, može skraćivati ili doklanjavati. To zavisi isključivo od snage njegove vjere, ali onaj ko personificira bilo koju instituciju, on to ne može i ne smije raditi. I mujezin i imam i muallim i vjeroučitelj i muderris i muftija i Reisu-l-ulema i Sabor i Ustavni sud IZ - sve su to institucije koje su zadužene i odgovorne za primjenu, te da čuvaju i očuvaju sve ono što se naziva šeri'atski propisi. Jedna je stvar ne izvršavati šeri'atske propise od strane pojedinca, a druga je stvar njihovo mijenjanje i promoviranje njihovog neizvršenja od strane nekog iz lanca pomenutih institucija. U prvom slučaju, to je samo grijeh za onoga ko ih ne izvršava a drugom slučaju, to je rušenje i razgradnja, što je mnogo više od običnog grijeha.

Također sam jako iznenađen nedavnim ozvaničenjem prava na spajanje namaza. Otkud to? Ko je to tražio? Kome to treba? Kome li je ikindija ili akšam problem? Je li to nedostatak vremena? Jesu li to tražile džematlije. Odlučno tvrdim-nisu! Pa, ko bi to mogao biti??? Ako je to neka olakšica onda je ona izmišljena. Oko namaza i njegovog redovnog obavljanja kao i njegovog odgađanja sve je precizno regulirano fikhskim propisima i nema potrebe za bilo kakvom vrstom prerade postojećih propisa iz ove oblasti. Pravo na spajanje namaza, po našem mezhebu, dopušteno je samo na dan Arefata i to za hadžije i nikad i ni za koga više. Ovo me iznenađuje tim više što je pitanje spajanja namaza prvenstveno ši'itsko tumačenje islamskih propisa, jer, upravo oni i samo oni, spajanje namaza redovno praktciraju.

Ši'itski prozelitizam, također je dio opasnosti koja je usmjerena protiv naše tradicije ali oni to rade sa mnogo više stila i nisu tako arogantni kao ovi gore pomenuti. Oni djeluju kroz razna udruženja ili manifestacije kojima se

daju zvučna imena, gdje se preko selektivnog pominjanja ličnosti, iz islamske povjesti, promovira imamizam, u vjerskom i političkom smislu. Oni to rade sa znanjem njihove države ili bar sa znanjem nekih državnih institucija te države, dok vehabije nemaju podršku saudijske države. Za nas je problem u tome što ta država nije u stanju da kontrolira sve tokove privatnog novca koji curi preko njene granice a iz kojih se finansiraju vehabijske aktivnosti, svugdje po svijetu pa i ovdje u Bosni.

Oblik ugroženosti naše tradicije vidi se i kroz nepoštivanje propisa oko dženaze i oko ukopa umrle osobe. Naši imami, u vrijeme komunizma, bili su neprestalno izloženi žestokom pritisku, kako bi uveli *moderne* inovacije oko dženaze-namaza. Mnogi imami su, zbog dosljednog poštivanja šeri'atskih propisa, koji se odnose na dženazu, morali napuštati neke džemate jer su oni koji su im nametali nešeri'atske novotarije, bili jači i moćniji od njih a sami imami nisu imali podršku viših struktura u Islamskoj zajednici iako je, što je paradoksalno, zakon te države, garantirao da vjerske propise oko ispraćaja umrle osobe na onaj svijet treba primijenjivati u punom kapacitetu.

Inovacije koje su, u to vrijeme, tražene od imama, sastojale su se uglavnom od zahtjeva da se umrlom oblači odijelo sa kravatom, da se umrli okupa ali da mu se dženaza ne klanja, bar javno, da se ispraćaj umrlog vrši uz muziku da se ukop vrši u sanduku itd. To se tada forsiralo kao ateističko i *napredno* sahranjivanje iako je to, ako se malo bolje pogleda bilo zapravo kršćansko sahranjivanje ali bez križa. Ipak, i moćni komunizam nije uspio da demolira islamsku tradiciju, bar kada je ispraćaj umrlog na onaj svijet u pitanju.

Ono što je najgore, komunizam je propao ali razgrađivanje naše islamske tradicije se nastavlja, ali sada od nas samih. U nekim segmentima, taj proces se još i ubrzava. Tu su raznorazni zahtjevi od strane pojedinih moćnika kojima se *ne može zamjeriti*. Imame, za te pojave, ne smatram odgovornim, osim u onom segmentu gdje oni ponekad ne prepoznaju kolika je njihova moć u toj oblasti njihova djelovanja. Zakonski su oni potpuno u tom zaštićeni. Sve što se tiče ispraćaja umrlih je regulirano pozitivnim zakonima ove države. Svaki pojedinac ima pravo da odlučuje hoće li se njegovom bliskom srodniku ili osobi za koju je dotični odgovoran, klanjati dženaza ili neće i sa tim se njegova prava završavaju. Svakom džematliji kada dođe da prijavi smrtni slučaj, imam ima obavezu da objasni da, ako dotični hoće dženazu onda to znači da je od tog trenutka, sve u rukama imama i on je dužan da primijeni sve propise o dženazi, od samog momenta kada umrli premine pa sve do njegovog ukopa. Imam tu treba i mora biti jedini koji se pita. On prvi slijedi dženazu i daje komande a ne prepušta to masi koja se često i svađa oko toga. Tu inovacija ne smije biti i niko ih ne može nametati pa ni sam imam. U cilju zaštite samog imama, koji može imati problema sa ljudima koji nemaju

dovoljno, niti vjere niti mjere, u svojim zahtjevima, hijerarhija iznad džematskog imama, treba da stane iza njega, kada on bude imao problema, braneći islamsku tradiciju.

Kad smo kod zaštite imama, pade mi napamet jedan dačađaj iz davnih sedamdesetih godina prošlog vijeka, iz vremena dok sam bio imam u Dubrovniku. Tamo je, u više navrata, službeno i neslužbeno, navraćao tadašnji reisu-l-ulema rahmetli h.Sulejman ef.Kemura. Nakon jedne džume-namaza, u prostorijama tamošnjeg mesdžida i medžlisa, nekim slučajem, ostali smo sami nas dvojica u tim prostorijama. Rahmetlija mi je predložio da malo prošetamo po Dubrovniku, jer kao ja bolje poznajem grad. Za mene je to bilo veliko iznenađenje jer Dubrovnik nije neki velegrad, bar nije tada bio pa prema tome i nije bio neka nepoznanica ni za koga ko je tamo boravio bar jedanput u životu a pogotovo nije bio nepoznanica za njega. Naravno ponudu nisam mogao odbiti, mada mi je ovaj prijedlog bio neobičan iz dva razloga. Prvo, on nije bio čovjek koji je lahko stupao u neslužbene razgovore i druženja sa svojim potčinjenim, a drugo, ja nisam bio neko ko je imao pretpostavke da se s njim druži i šeta reisu-l-ulema muslimana u SFRJ. Odmah, po izlasku iz mesdžida i po stupanju na glavnu dubrovačku ulicu - Stradun, on je počeo da priča o događajima iz ۱۹۷۸. koji su bili u vezi sa MM pokretom. Tom prilikom čuo sam neke stvari, o tim događajima, koje nisam znao i koje mi niko i nije mogao reći osim njega. Ja sam, na osnovu informacija koje sam do tada imao o o tim događajima, već zauzeo neki svoj stav pa me ta tema i nije baš interesirala pa zato nisam ništa ni zapitkivao ali mi je bilo čudno da on baš meni, mladom i neafirmiranom imamu, priča o tome. Kasnije, po povatku u prostorije mesdžida, shvatio sam, zašto mi je o ispričao tu priču. U pročelju mesdžida, gdje je bila je izložena islamska literatura, sva koja se tada mogla nabaviti a koja je bila skromnih razmjera, među ponuđenim knjigama, nalazile su se i dvije čiji autori su se mogli povezati sa događajima iz ۷۸. Tada sam tek shvatio zašto mi je pričao tu priču. Nije mi htio reći da te knjige ne prodajem, ali poruku sam shvatio i naravno knjige nisam sklonio jer se njihov sadržaj ni na koji način nije mogao dovesti i vezu sa politikom.

Šetajući dalje, pošto je hadži Reis ef. bio dobro raspoložen, iskoristio sam taj momenat i pripitao ga za neke stvari iz domena svakodnevnog tadašnjeg vjerskog života. Tom prilikom sam rekaso: hadži Reis ef. vaši kritičari vam, između ostalog zamjeraju i to što nikada, prilikom službenih posjeta džematima, širom Jugoslavije, ne prolazite pred džemat niti se penjete na minber, čak nije primijećeno da ste ikada stali pred džemat i kod dženaza-namaza, pa ni u onim slučajevima kada se radilo o preseljenjima na ahiret, kako se to kaže, viđenijih muslimana. Te kritike nekada imaju i pordugljiv prizvuk-dodao sam. Na ove riječi, rahmetlija se malo kiselo nasmijao ali mi je odgovorio: da tako je i reći ću ti zašto tako postupam. Pred džemat ne prolazim jer poštujem instituciju imama. Ja sam, prilikom posjete bilo kojem

džematu, samo gost tamošnjeg imama i ponašam se kao i svaki drugi njegov džematlija. Na minber se ne penjem jer želim da čujem mjesnog imama, i da ocijenim koje su njegove stručne mogućnosti, da bih mu, ako je potrebno, mogao pomoći u toj oblasti. Ja se džematlijama obraćam nakon okončanja namaza, dodao je.

Što se tiče dženaza i prigovora da nikome ne klanjam dženazu kao imam u ulozi reisu-l-uleme, tu također ne želim da mjesnog imama stavljam u drugi plan jer je on imam umrlog džematlije i prirodno je da mu samo on i jedino on klanja dženazu. Mi muslimani znamo da čovjek svojim preseljem na ahiret prestaje djelovati i sasvim je svejedno ko će mu dženazu klanjati, njegov status se neće promijeniti time što će mu dženazu klanjati ovaj ili onaj. A što se tiče podrugivanja na moj račun, u tom kontekstu, nije na meni da se dokazujem u mihrabu nego negdje drugdje. Time se naš razgovor na tu temu završio. Ja baš nisam tada bio zadovoljan tim njegovim odgovorom. Više su mi se tada sviđala mišljenja njegovih kritičara jer, u to doba, za nas mlađe imame, nekako je bilo popularno prihvatati sve ono negativno što se izrekne na račun čelnika Islamske zajednice.

Mnogo godina kasnije, kada sam, vidio i doživio, neke stvari, sjetio sam se ovog razgovora i tek tada sam zapravo shvatio mudrost njegovog ponašanja u tim situacijama.

Kad je u pitanju korištenje oporuka, od strane pojedinaca sa namjerom da se imenuje osoba koja će mu klanjati dženazu po njegovoj želji, da bi se zaobišao njegov imam, mislim da se tu radi, vrlo često, o zloupotrebi pojma vasijjet, nekad čak i nesvjesno. Taj pojam u šeri'atskom pravu podrazumijeva pravo svakog muslimana da oporuči određenu količinu imovine, koja će se, poslije njegove smrti utrošiti u svrhe općeg dobra. Dakle, vasijjet se ne odnosi na pravo da se diktiraju oporuke koje nemaju veze sa materijalnim. Oporuke koje određuju ko će klanjati dženazu, ne bi bile sporne kada ne bi remetile kućni red među živima. Takvi zahtjevi koji zaobilaze onoga čija je to profesionalna dužnost, obično imaju za cilj da se, iz nekih razloga, napakosti džematskom imamu i da se isti, u očima njegovih džematlija ocrni. Takve *vasijjete* ne bi trebalo ispoštovati jer proizvode fitneluk među živima a zar je moguće da neko želi fitneluk u svome džematu i nakon svoje smrti.

Prije nekoliko godina, u Sarajevu je umro čovjek koji je u ovom gradu uživao ugled kao neosporni autoritet u pitanjima vjere, ali je pred svoju smrt opružio da mu dženazu klanja osoba kojoj, formacijski gledano to ni po kom osnovu nije moglo pripasti. Ovom prilikom ni na koji način, ni na kraj pameti mi nije želja da osporavam ovu ličnost u bilo kojem pogledu. Međutim, ovakva oporuka, dotičnog lica, proizvela je različita tumačenja i komentare među džematlijama ali bogami i u strukturama Islamske zajednice. Svi ovi komentari mogli su biti tačni a mogli su biti i netačni. Postavlja se pitanje,

šta je rahmetlija, sa ovakvom oporukom želio da kaže? Da li je imao namjeru da iznese neki svoj kritički stav po pitanju funkcioniranja Islamske zajednice. Zašto to nije rekao za svoga života? Da li se bojao negativnih posljedica po sebe? Sumnjam jer-hvala Allahu dž.š. danas se može bez posljedica iznijeti svako mišljenje po tom pitanju. Obzirom da se radi, kako je već rečeno, o autoritetu, zar autoriteti nisu dužni da iznose svoja mišljenja, po svim važnim pitanjima, od interesa za muslimane, čak i ako će biti negativnih posljedica po dotičnog. Ako nije tako čemu onda naše veličanje onih ljudi, iz naše prošlosti, koji su trpjeli zbog svojih iznijetih stavova.

Ono što je također dio naše pozitivne tradicije jesu i nepolitičke hutbe. Da je ova tvrdnja tačna, citiram dio vakufname Gazi Husrev-bega koju je on sačinio krajem novembra 1531. ili početkom Džumadu-l-evvela 938. hidžretske godine, nakon što je dovršio svoju veličanstvenu džamiju u Sarajevu. Svoju vakufnamu Gazija je sačinio pred trideset i jednim svjedokom a ti svjedoci bili su najviši uglednici grada i države. Taj dio

njegove vakufname odnosi se na uvjete za imama i hatiba njegove džamije i on glasi:

و شرط أن يكون الخطيب والإمام قارئاً عالماً بشروصلاة والخطبة والأداب صالحاً عارفاً بمقتضى السنة النبوية المتوارثة من السلف الصالحين فالحافظ بكلام الله فهو أولى أرجح وأن لا يكون خداماً للولاية الحكام لئلا تفوت المواظبة .

... "i uslovio je za hatiba i imama da bude dobar učaj Kura'na, dobar poznavalac propisa o namazu i hutbi, uzornog edeba, dobar poznavalac sunnetske tradicije naslijeđene od uzornika prvih generacija muslimana, hafiz Kura'na, koji će biti najvjerodostojniji njegov tumač, da ne bude u službi vlastoržaca svih nivoa, kako ne bi zanemario svoju misiju..."

Svaka politička hutba, ili je podrška aktualnim vlastodršcima ili je podrška onima koji bi to željeli postati. Trećeg izbora nema. Hatib ima pravo i obavezu da kritizira negativne pojave u društvu ali ne jezikom dnevne politike.

Summary

CAN WE AND DO WE WANT TO PRESERVE OUR TRADITION?

Mustafa Sušić

In this article the author discusses the issue of "survival" and the numerous threats that lay before Islamic tradition in the form in which it was accepted and preserved by the Balkan Muslims.

Tradition that is talked about in here, encompasses all that shariah law, related to a whole life of a person or a community of Muslims consist of, apart from those elements of shariah law that require a state power in order to be implied, considering the civil states wherein the Balkan Muslims live.

الموجز

هل نريد المحافظة على تراثنا وهل يمكننا ذلك

مصطفى سوشيتش

يطرح الكاتب في هذا المقال قضية «بقاء» التراث الإسلامي الذي احتضنه مسلمو البلقان واعتنوا به. والمخاطر المتعددة التي تهدده. إن التراث الذي يتم الحديث عنه هنا يشمل كل ما يستوعبه مفهوم الأحكام الشرعية. المتعلقة بجميع جوانب حياة الفرد المسلم أو المجتمع المسلم في منطقة محددة. باستثناء تلك العناصر من الأحكام الشرعية التي يحتاج تطبيقها إلى سلطة الدولة. بالنظر إلى الدول المدنية التي يعيش فيها مسلمو البلقان.